

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΑ ΕΜΠΟΡΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἡ ἀπογραφή τῶν ἐμπορικῶν ἐγχειριδίων, τῶν βιβλίων πού τυπώθηκαν γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τοὺς ἑλλήνες ἐμπόρους, δείχνει ὅτι ὅλα κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ὕστερα¹. Βέβαια καὶ νωρίτερα πραγματευτές καὶ ἔμποροι ὑπῆρχαν καὶ ἀλληλογραφοῦσαν, λογάριαζαν, κρατοῦσαν τὰ κατάστιχά τους: ἔμποροι καὶ γραμματικοί, πού εἶχαν

1. Τὰ ἐμπορικά ἐγχειρίδια ἔχουν μελετηθεῖ στίς χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἐνδεικτικές βιβλιογραφικές ἀναφορές: Jean Meuvret, «Manuels et traités à l'usage des négociants aux premières époques de l'âge moderne», *Études d'histoire moderne et contemporaine* 5 (1953) 5-29. (= τοῦ ἴδιου, *Études d'histoire économique*, Παρίσι, Colin, 1971 <Cahiers des Annales 32> σ. 231-250). –Ugo Tucci, «Tariffe veneziane e libri toscani di mercatura», *Studi Veneziani* 10 (1968) 65-108. –Jean-Claude Perrot, «Les dictionnaires de commerce au XVIIIe siècle», *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 28 (1981) 36-67. –Raffaella Franci, Laura Toti Rigatelli, *Introduzione all' aritmetica mercantile del medioevo e del rinascimento*, Urbino, Quattro Venti, 1982, 126 σ. –Pierre Jeannin, «Une source d' informations métrologiques: les manuels publiés pour les marchands», *Les anciens systèmes de mesures. Projet d'enquête métrologique, Table ronde du 17 octobre 1981* (Caen) <Centre National de la Recherche Scientifique. Institut d'histoire moderne et contemporaine> σ. 11-24. –Ὁ Pierre Jeannin διευθύνει ἀπὸ τὸ 1978 τὸ πρόγραμμα ἀπογραφῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐμπορικῶν ἐγχειριδίων πού τυπώθηκαν ὡς τὸ 1820 (C.N.R.S./E.H.E.S.S.). Ἐλπίζω ὅτι θά μπορέσω σύντομα νά τοῦ στείλω συμπληρωμένα τὰ δελτία γιά τὰ ἑλληνικά ἐμπορικά ἐγχειρίδια, ὅπως μοῦ ζητήθηκε.

μαθητεύσει σέ ειδικούς δασκάλους, ὅπως στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης, στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα, ὅπου βρίσκουμε δασκάλους τοῦ λογαριασμοῦ καὶ τοῦ λογιστικοῦ βιβλίου νά ἀναλαμβάνουν νά διδάξουν ἰδιωτικά σέ μαθητές, φράγκικα ἐμπορικά γράμματα, τὸν ἄμπακο (ἀριθμητική) τοῦ ἐμπορίου, τὴ διπλογραφικὴ μέθοδο τῶν ἐμπορικῶν καταστάχων, τὴ συμπλήρωση τῶν φορτωτικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐμπορικῶν βιβλίων². Κι ἀκόμη ὑπῆρχαν πραγματευτές καὶ ἔμποροι, παραγιοὶ καὶ γραμματικοὶ ποὺ κρατοῦσαν τὰ βιβλία τους μέ τὰ ἐφόδια τῆς πρακτικῆς ἀριθμητικῆς τοῦ Γλυτζούνη (1568)³ καὶ μιὰ «προφορικὴ» παιδεία «ἀλληλοδι-

2. Ἐκ τῶν συμβάσεων μαθητείας σταχυολογῶ: Ὁ Εὐδόκιμος Χορτάτζης, διδάσκαλος τοῦ λογαριασμοῦ καὶ τοῦ καδέρνου (= λογιστικοῦ βιβλίου) στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης, 3 Ὀκτωβρίου 1551, ἀναλαμβάνει νά διδάξει σέ μαθητή: «νά γράφῃ φράγγικα γράμματα μαρκαντέζικα (= ἐμπορικά) καὶ νά διαβάξῃ καὶ τὰ πιτάκια ὁποῦ ἐπιάσῃ καὶ τὸν ἄμπακον τῆς πραγματείας σοφιτζίεντε (= ἱκανοποιητικά) καὶ τὸ καδέρνο τῆς σπετζιαλιτᾶς (= εἰδικό) ντόπιο (= διπλογραφικά) μέ τὸ τζορνάλε (= ἡμερολόγιο) νά τὰ μπαλαντζάδι (= ἰσοζυγίζει) καὶ ρεπορτάδι (= μεταφέρει) εἰς λίμπρο καινούργιο». Στις 12 Δεκεμβρίου 1551, πάλι στὸν Χάνδακα ἀναλαμβάνει ἄλλον μαθητὴ γιὰ νά τὸν μάθῃ «νά γράφῃ φράγγικα μαρκαντέζικα καὶ τὸν λογαριασμόν τῆς πραγματείας ὅλον καὶ καδέρνο τῆς σπετζιαλιτᾶς σαλντάδι (= ἐξοφλημένο), ρεπορτάδι, πρῶτα δεῦτερα καὶ καδέρνα ντέ βιάντζο (= ταξιδιοῦ), καὶ καδέρνο ἰν περσόνα (= προσωπικό) σπαριάτο (= ξεχωριστό) καὶ καδέρνο φατορίας (= τιμολόγιο) καὶ τῆς ἰντράδας (= εἰσαγωγῆς) καλὰ καὶ ἐμπιστευμένα ἀπὸ δά καὶ ὁμπρός νά τοῦ δείχνω ὥσθε νά μάθῃ καὶ νά ἀτενδέρῃ (= διεξάγει) καὶ αὐτὸς καλῶν». Βλ. Κωνστ. Δ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατὰστιχα τοῦ Νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-62) τχ. II, σ. 254-255. Στὴν ἴδια πόλιν στίς 9 Ὀκτωβρίου 1567 ὁ δάσκαλος Γιάκουμος Σάββας ἀναλαμβάνει ἕνα μαθητὴ, ποῦ θὰ μείνει στὸ σπίτι του, νά τοῦ μάθῃ «νά διαβάξῃ φράγγικα καὶ νά γράφῃ φράγγικα καὶ νά τὸ μάθῃς καὶ τοὺς λογαριασμούς». Βλ. Θεοχάρης Ε. Δετοράκης, «Διδασκαλικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς συμβάσεις στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1980) 244.

3. Ἐκ τῶν πολλῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴ χρῆση τῆς «Λογαριαστικῆς» τοῦ Γλυτζούνη σημειῶνω μιὰ ἐνθύμηση σέ χειρόγραφη «Ἰλιάδα» τῆς Μονῆς τῶν Ἱβήρων: «† Εἰς τὰς κ' τοῦ Ἰανουαρίου ἤρχησα νά σπουδάζω εἰς τὸν κύρ Λαυρέντιον τὸν Λημναῖον ζρκ (= 1612), τὸν Παλαμᾶν εἰς τὸν παπᾶ Ἐμμανουήλ, τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Ζυγομαλὰ † Χρονογράφον, Ὁμηρον, Κάτωνα, Εὐριπίδην, Θεοδώρητον, Ἐλιανόν, Θεολογικὸν τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐκ τοῦ κατὰ Μωάμεθ λειτουργίας ἐξιγητὴν γραμματικὴν, Λασκάρεως, καὶ τοῦ Μοσχοπούλου, ἄμπακον, ἤγουν γλινζούνιον, διδασχὰς, ἐπιστολάς, Θεόκριτον,

δακτική», βοηθημένη από την έμπειρία της καθημερινής πράξης και τά ξενόγλωσσα έμπορικά έγχειρίδια⁴. Έτσι βολεύονταν οί ανάγκες πού ύπήρχαν και δέν ανέλιχθηκαν σέ ζητήσεις έμπορικου έγχειριδίου, ώστε νά κινηθούν οί διαδικασίες γιά τή συγγραφή και τήν έκτύπωσή του. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι στους προλόγους τών έμπορικών έγχειριδίων ύποστηρίζεται ότι ή έκδοσή τους έχει σκοπό νά βοηθήσει στήν άντικατάσταση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ έμπειρικοῦ τρόπου ἀπόκτησης τών ἀπαραίτητων γνώσεων γιά τήν ἄσκηση τοῦ έμπορικοῦ επαγγέλματος.

Δημοσιεύονται ἐδῶ τά πρῶτα συμπεράσματα μιᾶς ἔρευνας πού σκοπεύει μέσα ἀπό τήν ἀπογραφή και τή μελέτη τών έμπορικῶν έγχειριδίων, ἀλλά και τῆς ἱστορίας τοῦ έμπορίου, νά δικαιολογήσει τά χρονικά χάσματα και νά ψηλαφήσει τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες, οί αὐξήσεις τών πρακτικῶν ἀναγκῶν, ὀδήγησαν στήν έκδοση τών έγχειριδίων, ἀλλά και νά ἐπισημάνει τίς ἐξελίξεις στίς κατευθυντήριες ἐπιλογές τών ἐμπόρων κατά τήν ἄσκηση τοῦ επαγγέλματός τους: ἀνέβασμα τῆς επαγγελματικῆς

ἀστρονομικόν, τό πῦρ καθαρτήριον, ὄνειροκρίτην, τετραβάγγελον». Βλ. Θ. Στ. Τζαννετάτος, Β.Γ. Μανδηλαράς, Έμ. Μικρογιαννάκης, «Κατάλογος συλλογῆς μικροταινιῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων», *Έπετηρίς Έπιστημονικῶν Έρευνῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 3 (1972) 100-101, ἀρ. 876.

4. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε τή χρήση τών ξένων βιβλίων σέ ἕνα ἐπάγγελμα κατεξοχήν «διεθνές». Όπως και οί ναυτικοί χρησιμοποιοῦν τούς ξένους πορτολάνους και χάρτες παράλληλα μέ τούς ἑλληνικούς, ἔτσι και οί ἔμποροι χρησιμοποιοῦν τά έμπορικά έγχειρίδια τών ξένων και γιατί τά ὁποῖα βιβλία τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τά κρατοῦν στή γλώσσα τῆς χώρας πού ἔμπορεύονται ἀλλά και γιατί τό ἐπάγγελμα ἀπαιτεῖ γνώσεις και πληροφορίες πού μποροῦσαν νά βρεθοῦν μόνο στίς *Pratica della mercatura* πού κυκλοφοροῦσαν στήν Ἰταλία. Θά σημειώσω ἐδῶ τήν *Tarifa dei pesi e misure corrispondenti dal Levante al ponente e da una terra, e luogo all' altro, quasi per tutte le parti dil mondo. Con la dichiarazione e notificazione di tutte le robbe che si tragono, di uno paese per l' altro* τοῦ Bartholomeo di Pasi, πού τυπώθηκε στή Βενετία τό 1503 (και ἀνατυπώθηκε τό 1521, τό 1540 και τό 1557), ἔργο χρησιμότατο γιά τούς Έλληνες, καθώς ἔδινε πληροφορίες γιά τό χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» μέ τόν ὁποῖον εἶχε έμπορικές σχέσεις ή Βενετία ή κατεῖχε τμήματά του. Βλ. Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, «Τό ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατά τόν Μεσαίωνα ἐπί τῇ βάσει τών έμπορικῶν καταλόγων τοῦ Βαρθ. Πάξη», *Έπετηρίς Έταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 1 (1938) 17-61, 3 (1940) 241-296· και ἀνάτυπο: Ἀθήνα 1940.

μόρφωσης και πληρέστερη πληροφόρηση. Οί αντιστοιχίες και οί αποκλίσεις αυτής της πρακτικής από τους κανόνες τών εμπορικῶν ἐγχειριδίων μπορούν νά μᾶς δείξουν τήν ἐμβέλεια καί τήν «τύχη» τους, ἀλλά κυρίως νά μᾶς δώσουν τή δυναμική τών ἐξελίξεων στό ἐμπορικό ἐπάγγελμα, ὅπως ἀσκήθηκε ἀπό τούς Ἑλλήνες.

Στόν πίνακα πού ἀκολουθεῖ δίνονται τά ἀριθμητικά στοιχεῖα τών βιβλίων πού τυπώθηκαν γιά τούς ἐμπόρους ἤ καί γιά τούς ἐμπόρους. Στήν προσπάθεια νά μή δημιουργηθεῖ παραμορφωτική εἰκόνα αὐτῆς τῆς βιβλιοπαραγωγῆς, περιέλαβα διστακτικά τό γενικό ἐπιστολάριο τοῦ Σπ. Μίλια (1757) καί τίς ἐπανεκδόσεις του, μέ τό αἰτιολογικό ὅτι περιέχει εἰδικό κεφάλαιο γιά τούς ἐμπόρους, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πρόδρομος τοῦ μεταγενέστερου ἐμπορικοῦ ἐπιστολαρίου. Ἀντίθετα, ἀποκλείστηκαν ἀπό τόν πίνακα, βιβλία καί λεξικά γεωγραφίας, οἱ πορτολάνοι, οἱ δρομοδείκτες, οἱ χάρτες, τά βιβλία γιά τή ναυτική τέχνη, τή ναυτιλία καί τή θαλάσσια νομοθεσία· ἐπίσης τά ἡμερολόγια καί τά μηνολόγια πού περιέχουν πληροφορίες γιά τούς ἐμπόρους (πίνακες νομισματικῶν ἀντιστοιχιῶν, κατάλογοι πανηγυριῶν). Ἀποκλείστηκαν ἀκόμη τά διάφορα διοικητικά, νομοθετικά καί δικαστικά ἔντυπα, πού ἔχουν ἀντικείμενο καί τίς ἐμπορικές διαδικασίες: Κήρυγμα /proclama, capitoli, διατίμησις / tariffa, stampa, διαφημιστικά ἔντυπα ἐμπορευμάτων καί τά φυλλάδια μέ τά κείμενα διακρατικῶν συμφωνιῶν πού ἀφοροῦσαν καί τό ἐμπόριο. Θά ἤθελα πάντως νά σημειώσω ὅτι ὅλα αὐτά τά βιβλία ἀκολουθοῦν γραμμή αὐξησης τών μεγεθῶν τους περίπου ἀνάλογη μέ ἐκείνη τών ἐμπορικῶν ἐγχειριδίων.

Τά βιβλία τοῦ πίνακα χωρίστηκαν σέ 6 ἐνότητες, ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενό τους καί τίς ἀνάγκες τών ἐμπόρων πού ἐπρόκειτο νά ἐξυπηρετήσουν. Οἱ ἀνατυπώσεις τών ἔργων κάθε ἐνότητος σημειώθηκαν μέ ἐπανάληψη, σέ ὀριζόντια διαδοχή, τοῦ ἀριθμοῦ τους σέ παρένθεση.

Ἀριθμητικά στοιχεία εκδόσεων τῶν ἐμπορικῶν ἐγχειριδίων

Ἐμπορικά ἐγχειρίδια	1568 1600	1601 1650	1651 1700	1701 1750	1751 1790	1791 1800	1801 1810	1811 1820	Σύνολα
Α' Ἀριθμητική, Ἐμπορική ἀριθμητική	1(1)(1)(1)	(1)(1)	(1)(1)(1)(1)	(1)(1)(1)	(1)(1)(1) (1)(1)(1) 2	3 4	(1)(1) 5 6 (3)	(1) 7	7+(22)
Β' Πίνακες ἰσοτιμιῶν		1	2	(2) 3	(2)(2)(2) (2)(2) (3)(3) 4		(2)(2) (3)	(2)(2)(2) (2)(2)(2) 5	5+(16)
Γ' Ἐπιστολογραφία, Ἐμπορική ἐπιστολογραφία					1(1)(1)(1) (1)(1)(1)(1) (1)(1)(1)(1)	(1)(1) 2	(1)(1)(1) 3	(1)(1)(1)(1) (1)	3+(22)
Δ' Καταστιχογραφία						1 2			2+(-)
Ε' Ἐμπορική νομοθεσία					1	2	3	4 5	5+(-)
ΣΤ' Γενικά ἔργα							1	2 3	3+(-)
Σύνολα	1+(3)	1+(2)	1+(4)	1+(4)	4+(25)	6+(2)	5+(8)	6+(12)	25+(60)

Α' Ἀριθμητική, λογαριαστική, ἄμπακος, ἐμπορική ἀριθμητική

Ὁ Μανουήλ Γλυτζούνης τύπωσε τό 1568 στή Βενετία τό *Βιβλίον πρόχειρον τοῖς πᾶσι περιέχον τήν τε πρακτικὴν ἀριθμητικὴν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τήν λογαριαστικὴν*. Τό βιβλίο, πού μᾶς εἶναι περισσότερο γνωστό μέ τό ὄνομα τοῦ συγγραφέα του, μέ ἀρκετές παραφθορές, εἶναι ἑλληνικό ἀντίστοιχο αὐτοῦ πού ὀνόμαζαν οἱ Ἱταλοί «ἄμπακος» καί εἶναι πολύ κοντά σ' αὐτό πού λέμε καί σήμερα πρακτική ἀριθμητική. Ἀπό τίς πολλαπλές του ἐπανεκδόσεις (21 γνωστές ὡς τό 1818) ἀλλά καί τίς μαρτυρίες χρήσης του, ἦταν γιά δύομισι αἰῶνες, στά χέρια δασκάλων καί μαθητῶν, αὐτοδιδάκτων, ἐμπόρων καί γραμματικῶν, ὅ,τι τό θέλησε ὁ συγγραφέας του: «ἐκείνων ἅπερ τῶν ἀναγκαίων ἐστὶ καί ἐπὶ ταῖς ἡμῶν ἐμπορίαις χρώμεθα, πᾶσι δῶρόν τι κοινόν καί ἐπωφελές ἐντυπώσας χαρίσασθαι, τήν θρυλουμένην δηλαδή παρά πάντων πρακτικὴν ἀριθμητικὴν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν λογαριαστικὴν ἐπιστήμην»⁵.

5. Σημειῶνω τή βιβλιογραφία γιά τόν Γλυτζούνη, παραλείποντας τά γενικά ἔργα (γραμματολογικά, καταλόγους χειρογράφων καί βιβλιογραφικά ἔργα): – Χ. Φιλητάς, «Ἐμμανουήλ Γλυζώνιος», *Πανδώρα* 9 (1858-59) 273-281. –Κ. Ἀμαντος, «Ἡ Λογαριαστικὴ τοῦ Γλυτζούνη», *Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος* 1934, σ. 179-184. –Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καί ὁ Μικρός Ἑλληνομνήμων*, Ἀθήνα 1939, σ. 203-216. –Μ. Sicherl, «Manuel Glynzunios als Schreiber griechischer Handschriften», *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956) 34-54. –Χρ. Γ. Πατρινέλης, «Ἑλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-59) 72-73. –Ι.Κ. Χασιώτης, *Οἱ Ἑλληνες στὶς παραμονές τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου*, Θεσσαλονίκη 1970, κυρίως σ. 129-133. –Paul Canart, «Nouveaux manuscrits copiés par Emmanuel Glynzounios», *EEBS* 39-40 (1972-73) 527-544. –Νίκος Δ. Σωτηράκης, «Μανουήλ Γλυζώνιος καί Δωρόθεος Πρώιος», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* τχ. 33 (Νοέμβριος 1973) 183-198. –Φ.Η. Ἡλιοῦ, «Σημειώσεις γιά τὰ “τραβήγματα” τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τόν 16ο αἰῶνα», *Ἑλληνικά* 28 (1975) 102-141. –Γιάννης Καρᾶς, «Γλυζώνιος (ἢ Γλυτζούνης ἢ Γλυτζούνης) Μανουήλ (1530-1596) ἢ τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ μαθηματικὸ βιβλίο», *Φυσικὸς Κόσμος*, Μάρτης 1982, σ. 10-12. –Οἱ ἐκδόσεις τῆς Ἀριθμητικῆς: Βενετία 1568, 1569, 1596, 1621, 1641, 1654, 1679, 1681, 1687, Πρό τοῦ 1720, 1724, 1750, 1765, 1777, 1779, 1783, 1804, 1805, 1818. Γιά τίς βιβλιογραφικές περιγραφές τῶν ἐκδόσεων βλ. Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800)* τ. Α' Ἀλφαβητικὴ καί χρονολογική

Τά περιεχόμενα τοῦ βιβλίου καί τά παραδείγματα καί τά προβλήματα πού δίνονται εἶναι ὀδηγητικά γιά τίς οἰκονομικές δοσοληψίες μιᾶς παραδοσιακῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας: ὑποδιαίρεσεις νομισμάτων καί μονάδων βάρους, ὑπολογισμός κέρδους, δανεισμοί, ἀνταλλαγές, διανομή φόρων, ὑπολογισμός προσόδων, ἐμπορικά ταξίδια, στοιχεῖα ἀποστάσεων.

Ὁ Γλυτζούνης χάρισε στό Γένος του μιά πρακτική ἀριθμητική ἀντίστοιχη μέ ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦσάν οἱ Εὐρωπαῖοι καί ἰδιαίτερα οἱ Ἴταλοί: *trattato d' Aritmetica, libro d' abaco, trattato d' abaco*⁶.

Τό πρόβλημα ἐντοπισμοῦ τοῦ προτύπου τοῦ Γλυτζούνη παραμένει. Θά μπορούσε νά φανταστεῖ κανεῖς ἓνα ἰταλικό *abaco* νά μεταφράζεται μέ διάφορες προσαρμογές στή ζωντανή λαϊκή γλώσσα, μέ ἀρκετές ἰταλικές παραφθαρμένες λέξεις τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας ἐνός λαοῦ βενετοκρατούμενου. Ἡ σύγκριση ὅμως τοῦ Γλυτζούνη μέ βυζαντινὴ ἀριθμητικὴ, συναγωγή κανόνων καί προβλημάτων, τοῦ 15ου αἰώνα, ἔδειξε ὅτι ὁ Γλυτζούνης ἀντλεῖ μᾶλλον ἀπὸ παρόμοιο κείμενο. Βέβαια τό περιεχόμενο τῶν προβλημάτων παρουσιάζει ὁμοιότητες ἀκόμη καί μέ τά προβλήματα τῶν ἀρχαίων λαῶν ἀλλά οἱ ὁμοιότητες, πού παρατηροῦνται, στή γλωσσικὴ μορφή μᾶς ὀδηγοῦν στήν ὑποστήριξη τῆς ὑπόθεσης ὅτι ὁ Γλυτζούνης χρησιμοποίησε βυζαντινὸ πρότυπο.

Κωδικογράφος καί διακινητὴς χειρογράφων, ἐκδότης καί συγγραφέας ὁ Γλυτζούνης, ἀφοῦ συνειδητοποίησε τὴν ἀνάγκη νά ἀποκτήσουν οἱ Ἕλληνες δικό τους *abaco*, ζώντας ὁ ἴδιος μέσα στήν ἰταλικὴ καί ἰδιαίτερα τὴ βενετικὴ πολιτισμικὴ κατάσταση, στράφηκε γιά τὴν ἀναζήτηση τοῦ προτύπου του καί στήν ἐλληνικὴ παράδοση, ὅπως ἔκαναν καί οἱ Εὐρωπαῖοι «κυνηγοί» τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων, τούς ὁποίους ὑπηρετοῦσε, ἀφοῦ συνειδητοποίησε ὅτι ἡ χρησιμοποίησις ἐνός βυζαντινοῦ προτύ-

ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984, σ. 186-187 καί Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α' - Γ', Ἀθήνα 1939-1957, ἀρ. 10055 (πβ. *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 13, 1976, 144), 325, 1023.

6. Franci - Rigatelli, *Introduzione all' aritmetica...* ὁ.π., σ. 23-35.

που δέν θά τόν ἀνάγκαζε νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τό σκοπό του, πού ἦταν νά τυπώσει ἓνα βιβλίο γιά τίς ἀνάγκες τῶν συμπατριωτῶν του. Τό βιβλίο εἶναι γραμμένο σέ μιά ζωντανή λαϊκίζουσα γλώσσα μέ φράγκικους καί τούρκικους ὄρους, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι καί χάρις στίς πολιτισμικές ἐπικοινωνίες κατά τοὺς ὕστεροβυζαντινοὺς χρόνους ἦταν καλὰ διαμορφωμένη κατά τό 15ο αἶωνα, γιά νά μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἀπαράλλακτα ἀπό τόν Γλυτζούνη ἓνα καί πλέον αἶωνα ἀργότερα⁷.

Θά περάσουν δύο ἀκριβῶς αἰῶνες ἀπό τήν ἐκδοση τῆς Ἀριθμητικῆς τοῦ Γλυτζούνη γιά νά ἐκδοθεῖ ἄλλη ἀριθμητικὴ⁸. Ὁ

7. Τό βυζαντινὸ κείμενο ἐκδόθηκε: Herbert Hunger und Kurt Vogel, *Ein Byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts. 100 Aufgaben aus dem Kodex Vindobonensis Phil. Gr. 65*, Βιέννη 1963· πβ. Εὐάγγελος Σ. Σταμάτης, *Κριτικὴ βυζαντινοῦ βιβλίου ἀριθμητικῆς*, Ἀθήνα 1965. Ἐλπίζω ὅτι θά δημοσιεύσω συνολικὴ μελέτη γιά τίς πηγές τῆς Λογαριαστικῆς. Παραθέτω ἐδῶ λίγα παραδείγματα σύγκρισης τῶν δύο κειμένων. Βυζαντινὸ σ. 18 ἀρ. 7: «Συντροφία ἀπλῆ. Ἀνθραποι τρεῖς συντροφοὶ γεγονότες, ὁ μὲν βαλὼν φλουριά βε', ὁ δέ γε', ὁ δέ δβ', πραγματευσάμενοι δέ ἐκέρδισαν φλουριά γη'. ζητῶ νά μάθω, πόσα ἔρχεται τοῦ καθενοῦ τὸ κέρδος. τὰ τρία κεφάλαια συνάψας ἅπερ εἰσίν α.β· τότε διὰ τῆς μεθόδου τῶν τριῶν νά λέγῃς ὅτι, ἔάν τὸ α.β. δίδουν γ.η', τὰ βε' τί θέλουν δώσει; καὶ πάλιν τὰ γε' τί θέλουν δώσει; ὁμοίως δέ καὶ τὰ δβ' τί θέλουν δώσει; ὁμοίως δέ καὶ τὰ δβ' τί θέλουν δώσει;». Γλυτζούνης (1568) σ. 41, κεφ. ξβ': «Ἀρχὴ τῶν συντροφιῶν. Θετέον ἄνθρωποι τρεῖς ἕκαμαν συντροφίαν, καὶ ὁ πρῶτος ἔβαλεν φλουριά 45, καὶ ὁ δεῦτερος 56, καὶ ὁ τρίτος 48. καὶ αὐτὰ τὰ ἐντισαν εἰς πραγματείαν καὶ ἐκέρδησαν φλουριά 78, ἐρωτῶσε πόσον διάφορον ἐγγίξει τοῦ κάθε ἐνός ποιήσον οὕτως. ἔπαρε ἐκεῖνα ποῦ ἔβαλεν ὁ καθε εἰς [...] καὶ τὰ σουμάρισε, καὶ γίνονται 149, καὶ αὐτὰ ἓνας ὁ μεριστής. ἤγουν βάλετα εἰς τὴν μέθοδον τῶν τριῶν καὶ εἰπέ. ἔάν τὰ 149 τὸ κεφάλαιον μᾶς ἔδωσαν διάφορον 78, τὰ 45 τοῦ πρώτου τί θέλουν μᾶς δώσει. ὁμοίως καὶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου». Βυζαντινὸ σ. 24 ἀρ. 17: «Ὑψος πύργου εἰ εὐρεῖν ζητεῖς πόσον ἐστίν, βάλλε ξύλον ὀρθον ἓνα καὶ ἰδὲ τὴν ἀπὸ τοῦ ἡλίου αὐτοῦ σκιάν καὶ μέτρησον· [...]. Γλυτζούνης σ. 63 κεφ. πζ': «Ἐάν θέλῃς νά εὕρῃς ὕψος πύργου [...] ποιήσον οὕτως [...] ἔπαρε καὶ ἐσὺ ἓνα κομμάτι ξύλον καὶ τό μπῆξε εἰς τὴν γῆν [...] ἔπειτα μέτρησε καὶ τὸν ἴσκιον τοῦ αὐτοῦ ξύλου. [...]. Βυζαντινὸ σ. 34 ἀρ. 38: «Εἰ μὲν θέλεις, ναύρης τὸ δακτυλίδιον, εἰς τί ἄνθρωπον ἐστίν, καὶ εἰς τί χέριν καὶ εἰς ποῖον δάκτυλον καὶ εἰς ποῖον ἁρμόν, ποιήσον οὕτως [...]. Γλυτζούνης σ. 69 κεφ. ζζ': «Ἄν θέλῃς νά εὕρῃς ἓνα δακτυλίδιον ἀνάμεσα εἰς ἄνθρώπους, ποῖος ἄνθρωπος τὸ ἔχει, καὶ εἰς ποῖον χέρι τὸ βαστᾷ. καὶ εἰς ποῖον δάκτυλον τὸ φορεῖ καὶ εἰς ποῖον ἁρμόν στέκει, ποιήσον οὕτως [...].»

8. Γιά τίς χειρόγραφες ἀριθμητικές, πού γράφονται, ἀντιγράφονται καὶ

Κωνσταντίνος Τζεχάνης, Μοσχοπολίτης, ἐκδίδει στή Χάλη τὸ 1769 *Ἐγχειρίδιον ἀριθμητικόν ἥτοι σύντομος, εὐκόλος καὶ ἀκριβής τοῦ ὀρθοῦ λογαριασμοῦ ἐρμηνεία, εἰς κοινήν ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων καὶ ἐξαιρέτως ἐκείνων οἱ ὅποιοι μέλλουσιν εἰς τοῦ Καίσαρος τὸν τόπον νά πραγματευθοῦν*⁹. Στὴν ἀριθμητικὴ τοῦ Τζεχάνη, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ τέσσερα κεφάλαιά της ἐπιγράφεται: «Περὶ τῆς λεγομένης Ἰταλικῆς Πράξεως, καὶ περὶ τοῦ πῶς χρειάζεται συντόμως τὰ χέρια τῶν Παράδων, τῶν Πιτακίων καὶ Μαργιασίων, νά γένουν γρόσια καὶ φλορίντζια». Ὁ Τζεχάνης ἀφιερώνει τὸ βιβλίο στὸν συμπατριώτη του, ἔμπορο στήν Πέστη, Κωνσταντίνο Μόσχα.

Μέ τὸ βιβλίο αὐτὸ περάσαμε ἀπὸ τὴ Βενετία στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Αὐστροουγγαρίας¹⁰, ὅπου νεότερες γενιές Ἑλλήνων ἀσκοῦν τὸ ἐμπόριο καὶ ἀποτελοῦν τὰ δυναμικότερα στελέχη τῶν ἐκεῖ ἐλληνικῶν κοινοτήτων πού ἀκμάζουν. Τὰ νεωτερικά εἰδικὰ βιβλία γιὰ τοὺς ἐμπόρους (ἀριθμητικὴ, καταστιχογραφία, ἐπιστολάριο) τυπώνονται τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὴν πρώτη τοῦ 19ου αἰῶνα στή Βιέννη καὶ στήν Τεργέστη, ὡς δύο ἀνεξάρτητα σύνολα:

χρησιμοποιοῦνται αὐτὰ τὰ χρόνια, δίνει συγκεντρωτικὰ στοιχεῖα ὁ Γιάννης Καρᾶς, *Ἡ ἐπιστημονικὴ - φιλοσοφικὴ σκέψη στὸν ἐλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ περίπτωση τῶν φυσικῶν - θετικῶν ἐπιστημῶν. Μέρος Α', Ἰωάννινα 1984, σ. 101-104 καὶ Μέρος Β', Ἰωάννινα 1984, σ. 6-50, 52-62.*

9. Θ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., τ. Β', Ἀθήνα 1986, σ. 267-269, ἀρ. 688 β.

10. Σημειῶν τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα πού συντάχθηκαν στήν Οὐγγαρία αὐτὰ τὰ χρόνια. 1. *Ὀνομαστικόν ἐμπορικόν, συλλεχθέν ἐκ διαφόρων ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων* (1785). 2. *Περὶ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ ἐβραϊκῶν νομισμάτων, σταθμῶν καὶ μέτρων, τῶν κατ' ἀκρίβειαν παραβαλλομένων τοῖς νῦν γερμανικοῖς, τουρκοῖς, γαλλικοῖς, ἰταλικοῖς καὶ ἄλλων γενεῶν νομίσμασι, σταθμοῖς καὶ μέτροις*. Γιὰ τὸ δεύτερο ἔχει γίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Ζαβίρας τὸ ἄφησε ἡμιτελές ὅταν τυπώθηκε τὸ 1793 τὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Δημητρίου, *Χειραγωγὸς ἐμπειροῦ τῆς πραγματείας* στή Βιέννη. (Βλ. Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, «Γεώργιος Ζαβίρας, ὁ Σιατιστεύς, θεράπων τοῦ λογίου Ἑρμοῦ καὶ τοῦ κερδῶφου», *Πνευματικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 173-175 (= Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, Ἀνατύπωσις Α' ἐκδόσεως Ἐπιμέλεια - Εἰσαγωγή - Εὐρετήριο Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου, Ἀθήνα 1972, σ. XXXIV-XXXVI).

- Βιέννη: 1. Θ. Δημητρίου, *Χειραγωγός ἔμπειρος* (=ἐμπορική ἀριθμητική), 1793, ²1809.
 2. Θ. Δημητρίου, *Σκριτούρα Δόππια*, 1794.
 3. Δ. Δάρβαρης, *Ἀριθμητική*, Βιέννη 1803.
 4. Δ. Δάρβαρης, *Ἐπιστολάριον*, 1808.
 5. *Πινακίδιον ἀριθμητικόν*, 1791.

- Τεργέστη: 1. Π. Σπανόπουλος, *Ἀριθμητική ἐμπορική*, 1803.
 2. Ἰ. Τ., *Σκριτούρα ντόπια*, 1793.
 3. Ἰ. Μαρμαροτούρης, *Ἀνταποκριτής τοῦ Τεργεστίου* (=Ἐπιστολάριο), 1800.

Στή Βιέννη, τό 1793, οἱ Μαρκίδες Πούλιου τυπώνουν τό βιβλίο τοῦ Σιατιστινοῦ λογίου ἐμπόρου Θωμᾶ Δημητρίου, *Χειραγωγός ἔμπειρος εἰς τά τῆς πραγματείας ἥτοι βιβλίον περιέχον ὅλους τοὺς ἀναγκαίους λογαριασμούς τῆς πραγματείας, ὁμοῦ καί τά ζυγία καί πίχας ὅλης σχεδόν τῆς Εὐρώπης*. Εἶναι μιᾷ ἐμπορική ἀριθμητική «χειραγωγός, εἰς κάθε τυχούσαν χρεῖαν τῶν πραγματευτῶν, ἔχοντές το εἰς τό μαγαζί των», πού ἐνσωματώνει πολλὰ ἀπό τά στοιχεῖα, ἀκόμη καί μεταβαλλόμενα, τά ὅποια ἤταν ἀπαραίτητα στοὺς ἐμπόρους. Τό βιβλίο φαίνεται ὅτι βρῆκε ἀνταπόκριση ἀφοῦ ἀνατυπώθηκε τό 1809 στήν ἴδια πόλη μέ δαπάνη Ἑλλήνα ἐμπόρου¹¹.

Τό βιβλίο, *Στοιχείων τῆς Ἀριθμητικῆς δοκίμιον*, τοῦ Ἰωάννου Ἑμμανουήλ πού τυπώθηκε στή Βιέννη τό 1797 εἶναι διδακτικό βιβλίο ἀριθμητικῆς «διά νά εἶναι εἰς χρῆσιν ὅλων τῶν φιλομαθῶν νέων τοῦ γένους μας, μάλιστα δέ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι καταγίνονται εἰς τήν πραγματείαν»¹².

Οἱ ἀδελφοί Δάρβαρη, ἐμποροὶ στή Βιέννη, παράγγειλαν στόν ἀδελφό τους Δημήτριο τή συγγραφὴ τοῦ βιβλίου *Πρόχειρος ἀριθμητική [...]* ἢ προσετέθη παράρτημα *περί τῶν εἰς τήν ἐμπορίαν ἀνηκόντων λογαριασμῶν*, καί τό τύπωσαν μέ ἐξοδά τους τό 1803¹³.

11. Γεώργιος Γ. Λαδάς - Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*, Ἀθήνα 1971, σ. 267-268, ἀρ. 147. - Γκίνης - Μέξας ἀρ. 568.

12. Λαδάς - Χατζηδῆμος 1796-1799, ἀρ. 71.

13. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 232.

Τό 1820 ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας ἀπὸ τῆ Σιάτιστα θά τυπώσει στὴ Βιέννη ἓνα δίτομο ἔργο *Πρακτικὴ Ἀριθμητικὴ περιέχουσα* [...] *ἀκολουθῶς τὴν Ἄλυσον καὶ ἑτέρους διαφόρους τοῦ ἐμπορίου λογαριασμούς*, πού προορίζεται γιὰ τὴ νεολαία καὶ ἰδιαίτερα τοὺς ἐμπόρους «εἰς τῶν ὁποίων τὸ ἐπάγγελμα ἑνασχολοῦνται οἱ πλεῖστοι τῶν ἡμετέρων καὶ διαπρέπωσι διὰ τὰς ἐμπορικὰς γνώσεις τὰς συντεινούσας πρὸς αὐξήσιν τοῦ ἐμπορίου»¹⁴.

Στόν τύπο τῆς πρακτικῆς ἀριθμητικῆς, μέ εἰδικό τμήμα γιὰ τοὺς ἐμπόρους, ἀποτελεῖ ἐξαίρεση τὸ βιβλίο τοῦ Παναγιώτη Σπανόπουλου, *Ἀριθμητικὴ ἐμπορικὴ*, πού τυπώθηκε στὴν Τεργέστη τὸ 1803: στό βιβλιαράκι αὐτὸ ἔχουν περιληφθεῖ μόνο ἑκεῖνα, πού ἦταν ἄμεσα χρήσιμα γιὰ τοὺς ἐμπόρους, ἀφοῦ ἡ γνώση τῆς πρακτικῆς ἀριθμητικῆς θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς ἐμπορίας. Τό βιβλίο θά μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἐκσυγχρονισμένος συνδυασμός τῆς «Λογαριαστικῆς» καὶ τοῦ «Ζυγόμετρον»¹⁵.

Β' Πίνακες ἰσοτιμιῶν

Οἱ ἀνάγκες οἱ γενικότερες τῶν συναλλαγῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ εἰδικές ἀνάγκες τῶν ἐμπόρων νά βρίσκουν πρόχειρες τίς λύσεις στοὺς λογαριασμούς τους, ὀδήγησαν στὴν ἔκδοση τῶν μικρῶν βιβλίων-πινάκων, τὰ ὁποῖα μέ δύο κυρίως μορφές («Ταρίφα μέ ταῖς πόσταις» καὶ «Ζυγόμετρον»), κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὸ 17ο ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα σέ πολλές ἐκδόσεις, τῶν ὁποίων ἀντίτυπα μᾶς εἶναι γνωστά ἢ λανθάνουν.

Τό 1645 τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ *Βιβλιαρίδιον πρόχειρον τοῖς πᾶσι περιέχον τοὺς ἀριθμούς Γραικοὺς τε, καὶ Ἰταλικούς, κατὰ τρόπον ἀναδιπλασιασμοῦ*. Τό βιβλιαράκι περιέχει τὴ γνώση μας προπαίδεια πολλαπλασιασμοῦ, ἢ ὁποία προσφέρεται, ὅπως γράφει ὁ τυπογράφος στόν πρόλογό του, «τόσον εἰς συνεχῇ μεταχειρίσιν τῶν πραγματευτάδων, ὅσον ὁμοῦ καὶ εἰς τὴν εὐκολίαν καὶ ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων παίδων»¹⁶.

14. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 1268.

15. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 186.

16. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs*, 17ος αἰ., τ. II, σ. 25-27, ἀρ. 380.

Λίγα χρόνια αργότερα και πάντως πρίν από τό 1680, όποτε βρίσκουμε παραγγελίες του βιβλίου από την «καθ' ήμās 'Ανατολή», τυπώθηκε στή Βενετία ένα άλλο βιβλιαράκι. Ό τίτλος του στους βιβλιοκαταλόγους των τυπογράφων τής Βενετίας αναγράφεται «Ταρίφα μέ ταίς πόσταις» ένώ ό πραγματικός του τίτλος, όπως τόν συναντούμε στήν πρώτη γνωστή έκδοση του 1708, είναι: *Πρακτική των λογαριασμών, ήγουν νέα εφεύρεσις διά νά κάμη τινάς κάθε μέγáλον λογαριασμόν είς τά πουλήματα, ήγοράσματα, μέτρα, ζύγια, μέ κάθε λογής τιμήν, και κάθε λογής άργύρια, είς όλα τά μέρη του Κόσμου. Ακόμη διά νά μοιράση κάθε πράγμα είς περισσότερα μέρη και νά κάμη μερισμούς είς Συντροφίαις. Περιέχουσα και τούς τόπους, όπου υπάγει τινάς και έρχεται, είς όλα τά μέρη τής γής και άλλας ώφελίμους έρμηνείας.*

Γιά άλλη μιá φορά ό μακρόσυρτος τίτλος χρησίμεψε γιά νά διαφημίσει τά περιεχόμενα σέ αντίστοιχία μέ τά έργα και τίς άνάγκες των πραγματευτών. Στήν πραγματικότητα όμως τό βιβλιαράκι περιέχει μόνο πίνακες πολλαπλασίων των αριθμών στό τέλος έχουν προστεθεί και πίνακες των ταχυδρομικών τιμολογίων. Στίς εκδόσεις, πού βγήκαν από τό 1801 και ύστερα, προστέθηκαν πίνακες ίσοτιμιών τής βενετικής και ιταλικής λίρας¹⁷.

17. Φίλιππος Ήλιού, «Έκδόσεις των “Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βοεβόδα” και ένας βιβλιοκατάλογος του Bortoli», *Μνήμων* 10 (1985) 304 σημ. 45. – Οί εκδόσεις: 1680 ci.: λανθάνει. – 1708: Τ.Ε. Σκλαβενίτης, *Ό Έρανιστής* 15 (1979) 117. – 1750/53 ως 1760 Σάρος - Βόρτολης: λανθάνει βλ. Ήλιού, *δ.π.* – 1770: Θ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, τ. Β' άρ. 693. – 1770 Γλυκή: Θ. Παπαδόπουλος, *στό ίδιο* άρ. 692. – 1787: Κων. Μαυρομάτης, «Πρακτική των λογαριασμών», *Ήπειρωτική Έστία* 3 (1954) 19-26. – 1801: Γκίνης - Μέξας άρ. 6598 (βλ. και "Όλγα Κατσιαρδή, *Ό Έρανιστής* 13 (1976) 140-141). – 1807 Γλυκή: άββλιογράφητη, ανακοίνωση Φ. Ήλιού. – 1811: Φ. Ήλιού, *Τετράδια Έργασίας* 4 (1983) άρ. 83 (Α 2219). – 1811: Γ. Πλουμίδης, *Τό βενετικόν τύπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα, 1969 σ. 143. – 1813: Πλουμίδης, *Θεοδοσίον δ.π.*, σ. 160. – 1813: Γκίνης - Μέξας άρ. 778. – 1817: Έμμ. Ι. Μοσχονάς, *Ό Έρανιστής* 6 (1968) 77 άρ. Α780. – 1819 Γλυκής: ανακοίνωση Θωμά Παπαδόπουλου. Τό ιταλικό αντίστοιχο: *Pratica di conteggiare o sia modo facile di far qualunque conto a qualsisia Peso, Misura, Prezzo, e Moneta, Aggiuntovi in fine un sommario di tutte le poste* (1801).

Τό 1791 τυπώνεται στη Βιέννη ένα βιβλιαράκι στον τύπο της «Ταρίφας»: *Πινακίδιον ἀριθμητικόν ἐν ᾧ περιέχονται διάφοροι πίνακες διά τῶν ὁποίων δύναται πᾶς τις μέ εὐκολίαν νά εὕρῃ φλωρία, ταλήρια κτλ. ἀπό τό ἕνα ἕως τά 1000· πόσα κάμνουν· ὁμοίως δεκαεπτάρια καί ἐπτάρια ἀπό τό ἕνα ἕως τά χίλια χέρια, πόσα κάμνουν. Καί πίνακες διαφόρων, διά νά ἡξεύρῃ πόσον διάφορον ἀνήκει τόν χρόνον, μῆνα, ἐβδομάδα καί ἡμέραν πρὸς 6, 8, 10, 12 τά ἑκατόν. Ἔτι δε καί διάφορα φλωρία καί ἀσημένια ἄσπρα τῆς Εὐρώπης πόσα φιορίνια κάμνουν. Τό «Πινακίδιον», μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἡ «Ταρίφα» τῶν Ἑλλήνων πού ἐμπορεύονταν στό ᾧ χωρὸ τῆς αὐστριακῆς αὐτοκρατορίας.*

Στὴ Βενετία, καί ἀπὸ τό 1746 τουλάχιστο, τυπώνεται ἕνα ἄλλο βιβλιαράκι μέ μεγάλη διάδοση: *Ζυγόμετρον ἦτοι τά ζύγια καί μέτρα διαφόρων ἐμπορίων, χρήσιμον εἰς τοὺς πραγματευόντας*¹⁸.

Θά κλείσουμε τὴν ἀπαρίθμηση τῶν πινάκων ἰσοτιμιῶν μέ τὴν καταχώριση τῆς μαρτυρίας ὅτι ὁ Μ.Π. Κοκκίνης, πού σπούδασε πρακτικὴ γεωμετρία στὴν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, τύπωσε τό 1818 πίνακα γιὰ τόν εὐκολο ὑπολογισμό τοῦ τόκου: *Πίναξ τοῦ εὐρίσκειν, ἄνευ τοῦ τρόπου τῆς ἀλύσου, τὸ διάφορον ἀπὸ ἐνὸς τετάρτου μέχρι 24 τά ἑκατόν τόν χρόνον*¹⁹.

Γ' Ἐπιστολογραφία

Ἐνῶ γιὰ τοὺς ἄλλους τύπους τῶν ἐπιστολῶν ὑπῆρχαν χειρόγραφα καί ἔντυπα ὑποδείγματα, γιὰ τίς ἐμπορικὲς ἐπιστολὲς μόνο τό 1757 ὁ Σπυρίδων Μίλιας, στό *Ἐπιστολάριόν* του πού τύπωσε στὴ Βενετία, περιέλαβε ὑποδείγματα ἐπιστολῶν (καί τύπους

18. Φίλιππος Η. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Α Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐ. Legrand καί τοῦ Η. Pernot (1518-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 209 σημ. 3. –Οἱ ἐκδόσεις: 1746: λανθάνει. –1755: Legrand, ὁ.π. 18ος αἰ., τ. Ι ἀρ. 454. –1775: Θ. Παπαδόπουλος, ὁ.π., τ. Β' ἀρ. 1120. –1803: Γκίνης - Μέξας ἀρ. 204. Θά πρέπει νά λανθάνουν πολλές ἐκδόσεις: τό βιβλιαράκι ἀναγράφεται στοὺς βιβλιοπωλικούς καταλόγους τῆς Βενετίας ὡς τό 1846.

19. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 1080 α.

πόλιτζας, συναλλαγματικής) αλλά και θεωρητικούς κανόνες για τη γραφή τους²⁰. Τό 'Επιστολάριο του Μίλια, μέ τίς πολλές του επανεκδόσεις, θά μιμηθεῖ καί ὁ Δ. Δάρβαρης στό γενικό «'Επιστολάριον», πού τύπωσε στή Βιέννη τό 1808 μέ τίτλο πού ἀπευθύνεται κατεξοχήν στούς ἐμπόρους: *Ἐπιστολάριον κοινωφελές εἰς χρῆσιν τῶν περί τήν σπουδήν καί ἐμπορίαν καταγινομένων νέων*²¹. Ὁ Δάρβαρης παρέθεσε πολλά ὑποδείγματα ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν καί τύπους πόλιτσας, γραμματίου, ὁμολογίας, συμφωνητικοῦ κ.λπ. Νωρίτερα, τό 1800, ὁ Ἰωάννης Μαρμαροτούρης τύπωσε στήν Τεργέστη ἓνα ἀποκλειστικά ἐμπορικό ἐπιστολάριο μέ 132 ἐπιστολές, ἰταλικά καί ἐλληνικά: *Ὁ ἀνταποκριτής τοῦ Τεργεστίου ἤτοι γραφαί διδακτικάί τοῦ ἐμπορίου, δι' ἐκείνους τοὺς νέους οἵτινες ἐπιθυμοῦσι νά ἐνασχολῶνται εἰς αὐτό*²². Τό βιβλίό ξεπερνᾷ τοὺς στόχους ἐνός ἐπιστολαρίου καί στοχεύει στήν ἀνάδειξή του σέ διδακτική μέθοδο εἰσαγωγῆς στό ἐμπορικό ἐπάγγελμα, καθὼς παραθέτει τίς ἐπιστολές ἀλλά καί τίς ἀπαντήσεις τους, τύπους ἐγκυκλίων, δηλοποιήσεων κ.λπ. Ὁ Μαρμαροτούρης, οἰκοδιδάσκαλος καί προστατευόμενος ἐμπόρων στήν Τεργέστη, προβάλλει δειλά τό πρόβλημα τῆς συστηματικῆς διδασκαλίας τῆς ἐμπορικῆς τέχνης²³. Ὅπως θά δοῦμε

20. Γιά τίς ἐκδόσεις τοῦ «'Επιστολαρίου» τοῦ Μίλια καί τήν ἐξέλιξή τους («Νέον ἐπιστολάριον», δίτομη ἐκδοση, πλουτισμός του) βλ. Γ. Λαδάς - Α. Χατζηδημό, *Ἑλληνική βιβλιογραφία Συμβολή στό δέκατο ὄγδοο αἶώνα*, [τ. Α'], Ἀθήνα 1964, σ. 128-133, 148-151, 161-167, 197-198. Οἱ ἐκδόσεις: 1757 Τζάτα. -1759 Γλυκῆς. -1764 Θεοδοσίου. -1768 Θεοδοσίου. -1773 τ. Α' Β' Γλυκῆς. -1774 Θεοδοσίου. -1777 Γλυκῆς. -1778 Θεοδοσίου. -1779 Γλυκῆς. -1779 Γλυκῆς. -1781 τ. Α' Β' Γλυκῆς. -1782 Θεοδοσίου. -1785 Γλυκῆς. -1796 Θεοδοσίου -1797 Γλυκῆς. -(βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, τ. Α' ἀρ. 3833-3834, 2142-2153). -1803 Θεοδοσίου. -1805 Γλυκῆς. -1808 Θεοδοσίου. -1811 Γλυκῆς. -1816 Γλυκῆς. -1819 Γλυκῆς. -1819 Γλυκῆς. Βλ. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 222, 10062, 3232, 642, 643, 905, 10132, Α 670 (= Ε.Ι. Μοσχονάς, *Ὁ Ἐρανιστής* 5 (1967) 138-139).

21. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 505.

22. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 29.

23. Γιά τόν Μαρμαροτούρη, πού ἔφυγε ἀπό τήν Τεργέστη τό 1800, βλ. Ὁλγα Κατσιαρδῆ - Hering, *Ἡ Ἑλληνική Παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)* τ. Α' Β', Ἀθήνα 1986, σ. 254, 255, 322, 331, 390.

πιο κάτω δέν είμαστε μακριά από την ώρα του συστηματικού εμπορικού σχολείου.

Δ' Καταστιχογραφία

Οί έλληνες έμποροι κρατούσαν τά κατάστιχά τους άπλογραφικά ή διπλογραφικά. Καταστιχογραφία είχαν μάθει κοντά σέ ειδικούς δασκάλους –καί άργότερα σέ σχολεία– ή ήταν αὐτοδίδακτοι καί είχαν κερδίσει τήν έμπειρία τους χρησιμοποιώντας τά ξενόγλωσσα έγχειρίδια ή μαθητεύοντας κοντά σέ άλλους έλληνες καί ξένους έμπόρους. Ή έμπειρία αὐτή κερδιζόταν κάτω από τήν πίεση τής ανάγκης νά τηροῦνται τά έμπορικά βιβλία σύμφωνα μέ τούς νόμους τής πολιτείας στήν όποία έμπορευόταν, άφού έπρεπε νά κρατοῦν κατάστιχα καί άρχεϊο γιά νά μποροῦν νά παρουσιάζονται στά άρμόδια δικαστήρια άν χρειαζόταν. Δέν πρέπει νά ξεχνούμε ότι όλες οι έλληνικές παροικίες, γιά παρόμοιους λόγους, μισθοσυντήρησαν γραμματισμένους –πού πολλές φορές ήταν δάσκαλοι ή λόγιοι– γιά τίς γραμματείες τών κοινοτήτων τους. Άντίστοιχα ύψηλές ήταν οι έπιδόσεις τών κατζίλιέρηδων-γραμματικῶν τών κοινοτήτων τής Άνατολῆς μέ τίς φορολογικές καί άλλες οικονομικές δοσοληψίες ή τών μοναστηριῶν, πού παραδοσιακά κρατούσαν κατάστιχα καί άλληλογραφία.

Ή ανάπτυξη του εμπορίου από τά μέσα του 18ου αιώνα, ή μετατροπή του πραγματευτῆ ή μεσαίου έμπόρου σέ μεγαλέμπορο, μέ «διεθνείς» συνεργασίες καί ανταποκρίσεις, επέβαλαν τήν όργάνωση τών λογιστηρίων τών έμπόρων καί τήν έγκατάλειψη του άπλογραφικού συστήματος στήν καταστιχογραφία. Ή γενίκευση τής χρήσης διπλογραφικού συστήματος (*scrittura doppia*) είχε έρθει καί τά δύο έγχειρίδια πού τυπώνονται, στήν Τεργέστη τό 1793 καί στή Βιέννη τό 1794, έρχονται νά διδάξουν στους νεότερους ή μαθητευόμενους έμπόρους αὐτό τό σύστημα. Ή πολλαπλότητα τών έγγραφῶν έδινε στόν έμπορο τή δυνατότητα νά έλέγχει τό κέρδος ή τή ζημιά τής επιχείρησής του, τίς δοσοληψίες μέ τούς ανταποκριτές του, τήν ποιότητα τών συνεργατῶν του, τήν κίνηση διαφόρων εμπορευμάτων.

Ἡ Καταστιχογραφία, πού ἐκδόθηκε στήν Τεργέστη τό 1793 ἔχει τίτλο: *Ἐμπορική ὁδηγία ἤτοι ἀκριβής καί σαφεστάτη διδασκαλία νά κρατῇ τινάς τά κατάστιχα εἰς παρτίδαις διπλαῖς κοινῶς τήν σκριτούρα ντόπια. Καί νά κάμνη μέ εὐκολίαν κάθε μπιλλάντζιο, κατά τήν μέθοδον τῶν Ὁλλανδέζων*²⁴. Στό ἐξώφυλλο καί κάτω ἀπό μιὰ λαμπρή εἰκόνα τοῦ λιμανιοῦ τῆς Τεργέστης, σέ πλήρη ἐμπορική δραστηριότητα, ἔχουν τυπωθεῖ οἱ στίχοι: «Ἀμαθὴς ἔμπορος πλουτῶν ἀνόρθωτα ὀλισθαίνει, / Ἡ πείρα δέ, κ' ἡ προκοπὴ ἄσυχλος πλοῦτος μένει». Τό βιβλίον ἔρχεται νά ἀγγίξει τήν ὀξυμένη πιά σ' αὐτό τό σημεῖο φιλοτιμίας τῶν ἐμπόρων: παρουσιάζεται ὡς ἐργαλεῖο γιά τό ξεπέραςμα τῆς ἀμάθειας στήν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος. Ὁ συγγραφέας ὑπογράφει μέ τά ἀρχικά Ἰ.Τ. Ὑποθέτω ὅτι πρόκειται γιά τόν μεγαλέμπορο Ἰωάννη Ταμπίσκο, πού ἦταν διευθυντὴς καί ὑπεύθυνος τῆς ἀλληλογραφίας τῆς ἐταιρείας «Ἀνδρουλάκης – Ταμπίσκος καί Pontini», στήν Τεργέστη αὐτά τά χρόνια²⁵.

Στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου σημειώνεται: «Ἐκεῖνοι ὅπου ἡξεύρουν τήν ἀληθινὴν μέθοδον κάθε πραγματευτικῆς ἐπιχειρήσεως, τό ὁμολογῶ, δέν χρειάζονται τό ἐδικόν μου Βιβλίον. Ἐγγραψα λοιπόν διὰ τοὺς ἀρχαρίους. Αὐτὸς ἐστάθη ὁ κύριος σκοπός. Ἐγγραψα δεύτερον μέ τέλος, νά ὠφεληθοῦν καί ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι μ' ὄλον ὅπου ἤδη ἀπὸ καιρόν καταγίνονται εἰς τήν πραγματείαν, δέν ἔφθασαν ὅμως νά ἔχουν κανόνας στερεοὺς διὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν, καί διὰ νά ἀποφεύγουν τὰς ζημίας, ὅπου ἡ ἁπάτη τῶν συνανταποκρινομένων τους (corrispondenti) ἡ ἡ ἀπροσεξία ἡ ἐδική τους, ἡμποροῦν νά τοὺς προξενήσουν».

Τό βιβλίον μέ τὴ δοκιμασμένη, ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Γραμματικῶν, μέθοδο τῶν ἐρωταποκρίσεων, δίνει τοὺς ὁρισμοὺς τῶν καταστίχων, πού πρέπει νά κρατᾷ ἕνας ἔμπορος μέ παραδείγματα καί ἀξιοποιώντας τό μεγάλο σχῆμα τοῦ βιβλίου καταστρώνει τὰ παραδείγματα ἔτσι, πού οἱ σελίδες του νά θυμίζουν πραγματικὸ ἐμπορικὸ κατάστιχο. Ἀλλωστε καί πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ βιβλίου ξεκινοῦν ἀπὸ πραγματικὰ στοιχεῖα καί εἶναι πολὺ

24. Λαδὰς - Χατζηδημὸς 1791-1795 ἀρ. 121.

25. Κατσιαρδῆ, ὁ.π., σ. 418 κυρίως.

ένδιαφέρον να ερευνηθεί πόσο πιστά καθρεφτίζεται, στο σύνολο των στοιχείων που δίνουν τα έμπορικά έγχειρίδια, ή πραγματικότητα των εμπορικῶν σχέσεων τῆς εποχῆς. Έτσι γιὰ παράδειγμα θά μπορούσε νά παρατηρηθεῖ ὅτι στίς Καταστιχογραφίες τῆς Τεργέστης καί τῆς Βιέννης ἀναφέρονται μέ διαφορετική συχνότητα ἡ Σμύρνη ἢ οἱ Σέρρες κ.λπ.

Συγκροτημένη μέ περισσότερες φιλοδοξίες ἀλλά μέ τόν ἴδιο περίπου τρόπο διάταξης τῆς ὕλης εἶναι *Ἡ Σκριττούρα δόππια ἦτοι ἡ τάξις τῶν πραγματευτάδικων καταστίχων. Συντεθεῖσα εἰς τήν ἀπλήν ἡμῶν διάλεκτον παρά τοῦ Θωμᾶ Δημητρίου τοῦ Σιατιστέως*, πού τυπώθηκε στή Βιέννη τό 1794.

Στόν πρόλογο ὁ συγγραφέας ἐξηγεῖ τή σκοπιμότητα τῆς συγγραφῆς «τήν ὁποῖαν Βίβλον ἔχοντες τά ἄλλα τῶν Εὐρωπαϊῶν γένη εἰς τήν γλῶσσάν των, οὐ μόνον ποιοῦσι μεθοδικῶς τάς πραγματείας των, ἀλλά καί κρισολογία τις καί ἔρις ἐντεῦθεν δέν ἀκολουθεῖ, διά τήν εὐτακτον μέθοδον τῶν καταστίχων των». Ὁ συγγραφέας, ἔμπορος κι αὐτός, γνωρίζει ὅτι ὑπάρχουν καί ἐκεῖνοι πού δέν κατανοοῦν αὐτή τή σκοπιμότητα, ἄλλοι γιατί θεωροῦν ὅτι ἡ Διπλογραφία εἶναι ὄργανο καί μέσο γιὰ εὐκολότερη ἀπάτη, ἄλλοι ἐπειδὴ κάνουν ἀπάτες καί ψευτιές δέν κρατοῦν κατὰστίχα γιὰ νά μποροῦν νά τίς κρύβουν προφασιζόμενοι τοὺς ἀμαθεῖς καί ἄλλοι γιατί λένε «δεῖξόν μοι τόν τρόπον πῶς νά κερδήσω ἄσπρα, τό πῶς θέ νά τά κρατήσω τά κατὰστίχά μου, ἀρκεῖ μοι καί ἓν φύλλον χαρτίου· ἰδοὺ τό κατὰστίχόν μου εἰς τό καλπάκι μου τό φορῶ». Στή συνέχεια διαβεβαιώνει ὅτι οἱ ἀμαθεῖς ἔμποροι φτάνουν σέ ἀδιέξοδα καί προσφεύγουν τελικά σ' αὐτοὺς πού γνωρίζουν καί ἀναγκάζονται ἔτσι, «προσκυνοῦντες τήν μάθησιν», νά κοινολογήσουν τά ἐπαγγελματικά τους μυστικά. Ὁ συγγραφέας καταθέτει καί μιὰ ἄλλη μαρτυρία πού δείχνει τήν κινητικότητα στά ἐπαγγέλματα ἀλλά καί κουτοπόνηρη ἐχθρότητα πρὸς κάθε ἐκσυγχρονισμό: «Εἶπέ μοι, τέλος πάντων, καί ἕνας ἀγελαδοβοσκός, νῦν δέ πραγματευτῆς χρηματίσας (ὅταν ἔκαμα τό βιβλίον μέ τοὺς λογαριασμούς, ἤγουν τό Χειραγωγός ἔμπειρος εἰς τά τῆς πραγματείας) “μέ τά βιβλία ὁποῦ κάνεις ἐσύ μᾶς προξενεῖς ζημίαν” διότι μανθάνουσιν οἱ ἀπλοὶ τοὺς λογαριασμούς, καί δέν ἤμπορῶ ἐγώ νά πωλήσω τάς πραγματείας μου κα-

θώς θέλω» τούτο τό βάρβαρον πρόβλημα τοῦ ἀγελαδοβοσκοῦ, ἀφίνω νά τό κρίνουνσιν οἱ νουνεχεῖς»²⁶.

Ὡς τό 1821 δέν θά κυκλοφορήσει ἄλλη καταστιχογραφία στά ἑλληνικά. Ἀλλά τό 1803 ὁ Νικόλαος Ἀναστασίου, ἔμπορος ἀπό τά Γιάννενα καί πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας ἐκεῖνο τό χρόνο, τυπώνει ἰταλικά στό τυπογραφεῖο Γλυκῆ, μέ ἐξοδά του τόν πρῶτο τόμο τοῦ βιβλίου *La scrittura doppia ridotta scienza*²⁷.

Στό διδακτικό ἐγχειρίδιο, «Διδασκαλία τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστήμης» (Ἰάσι 1817), ὑπάρχει καί παράρτημα «περί τῶν ἐμπορικῶν καταστίχων». Ἐπίσης στήν «Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα» τοῦ Ν. Παπαδόπουλου (Βενετία 1815-1817), προβλεπόταν καί κεφάλαια «περί καταστιχογραφίας» στοὺς τόμους πού δέν ἐκδόθηκαν.

Ε' Νομοθεσία

Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἀνάλογα μέ τά κρατικά πλαίσια στά ὁποῖα ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμά τους ἦταν ὑποχρεωμένοι νά γνωρίζουν μία ἢ περισσότερες νομοθεσίες γιά τό ἐμπόριο. Ἡ ἀπόκτηση τῶν γνώσεων αὐτῶν γινόταν, ὅπως καί γιά ἄλλους τομεῖς τοῦ ἐπαγγέλματός τους, κυρίως ἐμπειρικά.

26. Λαδάς - Χατζηδῆμος 1791-1795 ἀρ. 168. -Γιά τήν πανουργία τῶν ἐμπόρων βλ. τή βασικὴ μελέτη γιά ὁλόκληρο τό θέμα, τοῦ Traian Stoianovich, «Ὁ κατακτητὴς ὀρθόδοξος Βαλκάνιος ἔμπορος», *Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15^{ος}-19^{ος} αἰ.)*, ἐπιμ. Σπ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 320-321.

27. Περιγραφή ἐκδόσης: Ἀπόστολος Παπαϊωάννου, «Ἑλληνικά παλαιότυπα σέ βιβλιοθήκες τῆς περιοχῆς Ζαγορίου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 22 (1980) 148-149, ἀρ. 7. Πβ. Μανουὴλ Γεδεών, «Νεοελληνικῆς βιβλιογραφίας ἀνάλεκτα», *Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904) 29-33, ὅπου ἀξιοποιοῦνται στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Καταλόγους τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1805 καί τοῦ 1806 καί ἐρμηνεύεται ἡ ἐκδοσις ὡς ἀντίδραση στήν ἐκδοσις τῆς «Σκριττούρα δόππια» (Βιέννη 1794). Οἱ Λαδάς - Χατζηδῆμος 1791-1795, σ. 300, θεώρησαν ὅτι ὁ συγγραφέας Νικόλαος Ἀναστασίου ταυτίζεται μέ ὁμώνυμο ἔμπορο τῆς Τεργέστης. Γιά τόν Ἀναστασίου βλ. Ἀρτεμὴ Ξανθοπούλου - Κυριακοῦ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας (1797-1866)*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 223, 239. Πβ. καί Πλουμίδης, *Τυπογραφεῖον Θεοδοσίου*, ὁ.π., σ. 50.

Γιά τό παραδοσιακό ὀρθόδοξο δίκαιο δέν ὑπῆρχαν δυσκολίες. Ἐκτός ἀπό τήν ἐμπειρική γνώση, πού ἔφερνε ἡ καθημερινή πράξη, μπορούσαν νά καταφεύγουν στά στοιχεῖα πού δίνουν οἱ χειρόγραφοι καί οἱ ἐντυποὶ νομοκάνονες, ὁ Ἀρμενόπουλος καί οἱ νομοθεσίες τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ ὀθωμανοῦ κυρίαρχου τά πράγματα δέν ἦταν ξεκαθαρισμένα «ἐπειδὴ οἱ ὀθωμανικοὶ κώδικες δέν ἐκτείνονται εἰς τήν ἐμπορικὴν νομοθεσίαν, συμβαίνει τό παράλογον ἐκεῖνο, νά γίνηται ὁ αὐτός καὶ κριτὴς καὶ νομοθέτης [...] καταντᾷ τήν ἀπόδειξιν εἰς δύο μάρτυρας καὶ ἀποφασίζει ὅ,τι θέλει»²⁸. Τά εὐρωπαϊκὰ κράτη ἔλυσαν αὐτό τό πρόβλημα γιὰ τοὺς ὑπηκόους καὶ τοὺς προστατευόμενους τους μέ τίς διομολογήσεις. Οἱ Ἕλληνες στό ὡρο «τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» ἔλυναν τά προβλήματά τους σέ ἐπίπεδο κοινότητας καὶ ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. μέ τά «ἐμπορικά συστήματα» τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Σμύρνης, πού εἶχαν εἰδικές προνομίες.

Οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοι τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἀκολουθοῦσαν τό ἐμπορικὸ δίκαιο ἐκεῖνων. Τίς διακρατικές συμφωνίες καὶ συνθήκες τίς μάθαιναν ἀπὸ τίς ἐφημερίδες καὶ τίς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τους στή γλῶσσα τῆς χώρας πού ἐμπορεύονταν. Αὐτὴ τὴν πρακτικὴ ἔγιναν προσπάθειες νά τὴν μιμηθοῦν καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἔτσι οἱ Μαρκίδες Πούλιου τύπωσαν στὴ Βιέννη τό 1792 τό φυλλάδιο: *Σύνοψις τῶν ἀναμεταξύ Ρωσσίας καὶ Πόρτας κατὰ καιρῶν, καὶ τελευταίων συνθηκῶν [...] εἰς χρῆσιν κοινὴν καὶ μάλιστα τῶν περὶ πραγματείαν καταγινομένων*²⁹.

Πέντε χρόνια νωρίτερα, τό 1787, τυπώθηκε στὴ Βιέννη, μεταφρασμένη ἀπὸ τόν Δ. Δάρβαρη, ἡ *Καισαροβασιλικὴ διαταγὴ ἡτοι Πατέντα περὶ τῶν καμβίων*, ἡ ὁποία ἴσως ἐπανεκδόθηκε τό 1791 ἢ 1792. Τό 1791 ἔχουμε καὶ νέα ἐκδοσὴ στὴν ἴδια πόλιν τῆς «Πατέντας τοῦ καμπίου», διάταγμα τοῦ 1763 τῆς Μαρίας Θηρεσίας³⁰.

28. Ν. Παπαδόπουλος, *Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τ. Δ', Βενετία 1817, σ. 448-449.

29. Λαδὰς - Χατζηδημὸς 1791-1795, ἀρ. 91.

30. Λαδὰς - Χατζηδημὸς 1791-1795, ἀρ. 52, 20.

Τό 1803 τυπώθηκε στην Πετρούπολη ή *Διαταγή* ήτοι νόμος *περί τῶν μουφλούζηδων* [= αὐτῶν πού πτωχεύουν] *διηρημένη εἰς δύο, τό μέν περί τῶν πραγματευτῶν, τό δέ περί τῶν εὐγενῶν καί ἀξιωματικῶν. Μεταφρασθεῖσα [...] παρά Ι.Κ. [...] πρὸς κοινὴν σαφεστέραν εἶδῃσιν καί ὠφέλειαν πάντων τῶν ἐν τῇ Ρωσσίᾳ πραγματευομένων, οὐμὴν ἀλλά καί τῶν εὐγενῶν καί ἀξιώμασι παρά τῆς Βασιλείας τετιμημένων, ὁμογενῶν Ρωμαίων*³¹.

Ὅλα αὐτά δὲν ἦταν ἱκανά βέβαια νά καλύψουν τίς αὐξημένες ἀνάγκες τῶν ἐμπόρων γιὰ μιὰ ἐνιαία κωδικοποιημένη νομοθεσία: οἱ προσπάθειες τῶν Ὑδραίων (1804, 1818)³² καί τῶν Σπετσιωτῶν (1814)³³ νά ἀποκτήσουν δικό τους ἐμπορικό κώδικα εἶναι ἐνδεικτική, καθὼς καί οἱ ἀντίστοιχες προσπάθειες πού ἔγιναν στὰ Ἐπτάνησα. Μὲ τίς περιπτώσεις τῶν ναυτικῶν νησιῶν φτάσαμε στὴν ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴ ναυτιλία, πού ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος.

Ἄμεση ἦταν ἡ μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικα, πού θά τυπωθεῖ τρεῖς φορές ὥς τό 1820. Ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος τὸν μεταφράζει καί τὸν τυπώνει στὴ Βενετία τό 1817 γιὰ λογαριασμό τοῦ Συστήματος τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινουπόλης³⁴. Τό 1820 ὁ Θεόδωρος Ράκος τυπώνει στὸ Παρίσι ἄλλη μετάφρασή του³⁵ ἐνῶ ὁ Νικόλαος Κεφαλᾶς τυπώνει στὴ Βιέννη τό 1817 τό βιβλίο *Ὁδηγία θαλάσσιος*, ἡ ὁποία κυρίως εἶναι μετάφραση τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικα³⁶.

31. Γκίνης - Μέξας ἄρ. 194.

32. Ἀντ. Λιγνός, *Ἱστορία τῆς Νήσου Ὑδρας*, τ. Α', Ἀθήνα 1946, σ. 249-251, 257-267.

33. Α. Ὁρλάνδος, *Ναυτικά, ἥτοι ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος πεπραγμένων ὑπὸ τῶν τριῶν νήσων, ιδίως τῶν Σπετσῶν*, τ. Α', Ἀθήνα 1869, σ. 30.

34. Γκίνης - Μέξας ἄρ. 986. —Βλ. καί Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α' [...] 3. Σύσταση «Φιλολογικῆς Ἐφορίας» καί προγραμματισμός ἐκδόσεων τοῦ «Συστήματος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Γραικῶν Ἐμπόρων» 1817», *Μνήμων* 8 (1982) 358-365.

35. Γκίνης - Μέξας ἄρ. 1220.

36. Γκίνης - Μέξας ἄρ. 985.

ΣΤ' Γεωγραφία και ιστορία

Περισσότερο οί γεωγραφικές και λιγότερο οί ιστορικές γνώσεις είναι απαραίτητες για τήν άσκηση του έμπορίου: πορτολάνοι, γεωγραφικά έγχειρίδια και χάρτες, γεωγραφικά λεξικά και δρομοδείκτες, πού τυπώθηκαν από τούς Έλληνες, έξυπηρετήσαν τούς έμπόρους. Στήν «Έμπορική έγκυκλοπαιδεία» του Ν. Παπαδόπουλου ύπάρχει γεωγραφικό λεξικό μέ πολλές πληροφορίες για τήν οίκονομική κατάσταση κάθε τόπου, οί όποιες θά μπορούσαν νά φανούν χρήσιμες στους έμπορευόμενους.

Στήν «Έμπορική έγκυκλοπαιδεία» (1815) ύπάρχουν και στοιχειά ιστορίας του έμπορίου. Τό ίδιο και στό βιβλίο «Διδασκαλία τής έμπορικής έπιστήμης» (1817). Αυτότελως κυκλοφόρησε στή Βιέννη τό 1809, μεταφρασμένη από τόν Κωνσταντίνο Κοκκινάκη ή *Ιστορίας του έμπορίου έπιτομή*, σχολικό έγχειρίδιο του Γερμανού Joseph Nowack³⁷.

Άλλά τούς έμπόρους φαίνεται νά ένδιέφερε περισσότερο ή πρόσφατη πολιτική, πολεμική και διπλωματική ιστορία και μάλιστα τά σύγχρονα γεγονότα, γι' αυτό στήριζαν πολλές προσπάθειες πρós αυτή τήν κατεύθυνση. Νά σημειώσουμε ότι οί έφημερίδες, τά περιοδικά και τά ήμερολόγια περιείχαν τέτοιες πληροφορίες.

* * *

Ο Άθανάσιος Ψαλίδας τό 1815 αναγράφει ανάμεσα στά διδασκόμενα έγκύκλια μαθήματα τής Καπλανείου Σχολής στά Γιάννενα: «άρχή και πρόοδος του έμπορίου και άπαν τό έμπορικόν σύστημα»³⁸. Νά θυμηθούμε τήν Έμπορική σχολή πού ιδρύουν οί Έλληνες στήν Όδησσό τό 1817³⁹. Τόν ίδιο χρόνο έκδίδεται

37. Γκίνης - Μέξας άρ. 553.

38. Κ.Α. Διαμάντης, «Ο Άθανάσιος Ψαλίδας και τό άρχεϊον του», ΔΙΕΕ 16 (1962) 345-346. Παναγιώτης

39. Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Η Έλληνεμπορική Σχολή τής Όδησσοϋ (1817-1917)», Άρχεϊον Πόντου 37 (1982) 142-152.

στό 'Ιάσι τό πρῶτο συστηματικό ἐμπορικό ἐγχειρίδιο, μεταφραστικό ἐράνισμα, μέ προσθήκες καί προσαρμογές, ἀπό τά γερμανικά. Μεταφραστής - συμπιλητής θεωρῶ ὅτι εἶναι ὁ 'Αναστάσιος Μιχαήλ Γειτζᾶς: *Διδασκαλία ἐντελής συστηματική ἀπάσης τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστήμης πρὸς χρῆσιν τῶν ἐμπόρων ἐξαιρέτως δέ τῶν ἐμπορικῶν σχολείων*⁴⁰.

Τό 1813 ἡ Γενική Συνέλευση τοῦ Συστήματος τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινουπόλης ἀποφάσισε νά ἐκδόσεται ἐφτάτομο ἔργο *Ἑρμῆς ὁ κερδῶος ἦτοι Ἑμπορικὴ Ἑγκυκλοπαιδεΐα*⁴¹ τοῦ λογίου ἐμπόρου Νικόλαου Παπαδόπουλου. Ἐγκαταλείποντας τή διδακτική - ἀφηγηματική μέθοδο ὅλων τῶν προηγούμενων ἐγχειριδίων, καί θέλοντας νά καλύψει ὅλες τίς ἀνάγκες τοῦ ἑλλήνα ἐμπόρου, μέ ἓνα βιβλίο χρηστικό, ὁ Παπαδόπουλος διάρθρωσε τό ἔργο του σέ τρία λεξικά: ἐμπορικῆς ὕλης, γεωγραφικό, ἐμπορικῶν τρόπων καί κανόνων. Στούς 4 τόμους, πού κυκλοφόρησαν (Βενετία 1815-1817), τυπώθηκε τό λεξικό τῆς ἐμπορικῆς ὕλης καί μέρος τοῦ γεωγραφικοῦ· τό λεξικό τρόπων καί κανόνων, δέν ξέρουμε ἂν συντάχτηκε.

Τό ἔργο εἶναι ἐράνισμα ἀπό βιβλία καί ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκά εἰδικά λεξικά, ἴσως στίς ἐξιταλισμένες τους μορφές, τοῦ Savary (γιά τήν ἐμπορικὴ ὕλη κυρίως) καί τοῦ Peuchet (γιά τό γεωγραφικό λεξικό), μέ πολλές ἐξακριβώσεις, διορθώσεις καί ἐκσυγ-

40. Γκίνης - Μέξας ἀρ. 959. Κατέληξα νά ὑποστηρίξω ὅτι ὁ ἔμπορος καί ἕνας ἀπό τοὺς ἰδρυτές καί ἐπιστάτης τῆς τυπογραφίας τοῦ 'Ιαίου, ὁ 'Αναστάσιος Μιχαήλ Γειτζᾶς εἶναι ὁ μεταφραστής, στηριζόμενος σέ 3 στοιχεῖα: 1. Στό ἀντίτυπο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Τεγέστης (ἀρ. 2544) ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση: *Τῷ κυρίῳ Λάσκαρει Λέμπεν φιλίας χάριν Ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ Γειτζᾶς ἐν Ἰασίῳ 1817 Ὀκτωβρίου 29*. 2. Σέ κατάλογο βιβλιοθήκης Ἑλλήνα ἐμπόρου στή Μολδαβία ἀναγράφεται ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου: *1. Ἑμπορικόν, μετάφρασις Ἀναστ. Μιχ.* (βλ. Mihail Caratașu, «Catalogul bibliotecii unui mare negustor din veacul al XVIII-lea: Grigorie Anton Avramie», *Studii și Cercetări de Bibliologie* 12 (1972) 199· πβ. τοῦ ἴδιου, «La bibliothèque d' un grand négociant du XVIIIe siècle: Grégoire Antoine Avramios», *Συμπόσιον Ἡ ἐποχὴ τῶν Φαναριωτῶν*, 21-25 Ὀκτωβρίου 1970, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 141). 3. Ὁ 'Αναστάσιος Μιχαήλ Γειτζᾶς δέν ἀναγράφεται στὸν πίνακα τῶν συνδρομητῶν τοῦ βιβλίου.

41. Γκίνης - Μέξας 851, 6673, 971. Βλ. καί τή σημ. 34. Τά παραθέματα ἀπὸ τ. Α' 2, σ. 3 καί τ. Α' 1, σ. 8'.

χρονισμούς των στοιχείων, πού δίνουν τα πρότυπα και συμπληρώσεις για τό χώρο της Ἀνατολῆς, πού γνωρίζει καλύτερα ὁ συγγραφέας: «συνερανίσθη ἀπό τά ἐγκριτότερα γαλλιταλικά ἐμπορικά συγγράμματα μέ προσθήκην τῶν γνωστοτέρων εἰς ἡμᾶς εἰς τά ἐντόπια προϊόντα, κατά τήν ἰδίαν μου πληροφορίαν καί τῶν εἰδημονεστέρων τήν ἐπιμαρτυρίαν· ἀλλά καί μέ ἀφαίρεσιν ὧσων δέν εἶναι ἔργον τῶν ὁμογενῶν ἐμπόρων».

Ἡ «Ἐμπορική ἐγκυκλοπαιδεΐα» ἐκφράζει τήν ἀκμή τῆς ἐμπορικῆς ἑλληνικῆς τάξης. Ἡ πολυσέλιδη ἱστορική εἰσαγωγή καί θεωρία τοῦ ἐμπορίου, στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, ἔχει σκοπό νά διακαιώσει τό ἐμπόριο στίς συνειδήσεις αὐτῶν πού τό ἀσκοῦν ἀλλά καί στήν κοινωνία γενικότερα, ὑποστηρίζοντας ὅτι εἶναι προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς προόδου. Θεωρώντας τήν ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀνθήση τοῦ ἐμπορίου τῶν Ἑλλήνων ὁδήγησε στήν οἰκονομική καί κοινωνική πρόοδο καί στήν πολιτισμική τους ἀνάπτυξη: «Τοῦτο τό τίμιον καί ἐλεύθερον ἐπάγγελμα ἐπιχειρισθέντες ἀπλῶς διά νά κερδήσωμεν, νά ἀπαντήσωμεν τάς χρεῖας μας, καί πλουτήσαντες νά καλοζήσωμεν, μᾶς ἠνάγκασε νά λάβωμεν κοινωνίαν μέ τά διά τῶν προγόνων μας φωτισθέντα εὐρωπαϊκά ἔθνη, νά μάθωμεν τάς γλῶσσας, καί διαλέκτους αὐτῶν, νά πλησιάσωμεν καί κατά τό δυνατόν νά ἐμφιλοχωρήσωμεν εἰς τάς ἰδίας τῶν ἀκαδημίας καί σχολεῖα, ἧ ἡμεῖς, ἧ ὑπότροφοι νέοι ὁμογενεῖς, νά τοὺς μιμηθῶμεν καί νά ἐνθυμηθῶμεν ὅτι ὡς ἀληθεῖς Ἕλληνες, καί γνήσιοι ἀπόγονοι τῶν εὐκλεῶν ἐκείνων προπατόρων μας, εἶναι ἀπρεπέστατον νά μείνωμεν ἀμαθεῖς εἰς τά καλά καί ἀνάγωγοι».

* * *

Ἐξετάζοντας συνολικά τά βιβλία πού τυπώθηκαν γιά τοὺς ἐμπόρους στήν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας - Τουρκοκρατίας, ἀλλά καί τοὺς τρόπους καί τίς διαδικασίες πού οἱ Ἕλληνες ἀποκοτοῦν τίς ἐμπορικές γνώσεις, θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ διαφοροποίηση, πού πραγματοποιεῖται στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ., χαρακτηρίζεται ἀπό τή συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης

νά αποκτήσει ή ελληνική έμπορικé τάξη βιβλία στή γλώσσα της, πού εΐναι απαραίτητα γιά τήν άσκησh του έμπορίου. 'Η προσπάθεια κινείται καί από πρακτικές αλλά καί από ιδεολογικές ανάγκες. Συναντᾶ τίς αντίστασεις πού προβάλλουν ὅσοι, μέ τήν αντίληψη του παραδοσιακοῦ πραγματευτῆ, ἐπιμένουν σέ μία αὐτοσχεδιαστική άσκησh του έμπορίου καί ἀρνοῦνται κάθε οὐσιαστική προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ καί προσαρμογῆς στόν εὐρωπαϊκό ὀρθολογισμό.

Στό ιδεολογικό ἐπίπεδο, φαίνεται πώς οἱ ἔμποροι γρήγορα συνειδητοποίησαν ὅτι ή διεκδίκηση ἰσοτιμίας ἀπό τούς ὁμόλογους Εὐρωπαίους καί ή ἡγετική θέση στήν ἱεραρχία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας περνᾶ μέσα ἀπό τή μέθεξη στίς μεθόδους του εὐρωπαϊκοῦ έμπορίου. 'Η αὐξανόμενη ὀλοένα καί περισσότερο εὐαισθησία τῆς ἀναγεννώμενης ἐθνότητας, πού ἀρχίζει ἀπό τίς ἐλληνικές παροικίες στήν Εὐρώπη, ὁδηγεῖ στή συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης δημιουργίας ἄμεσων ἐλληνικῶν προσβάσεων στίς μεθόδους αὐτές μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς έμπορικῆς παιδείας, τή συγγραφή καί τήν ἐκτύπωση βιβλίων, μέ προσδοκώμενο ἀποτέλεσμα μεταβολές στό χῶρο τῶν συνειδήσεων, τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν.

'Η ἀποστολή πολλῶν νέων ὡς ὑποτρόφων στή φωτισμένη Εὐρώπη γιά σπουδές καί στόν τομέα του έμπορίου μπορεῖ νά θεωρεῖται ἄγωγός γιά τήν «μετακένωση» γνώσεων καί ιδεῶν. Γράφει τό 1819 ἀπό τό Παρίσι ὁ Εὐστάθιος 'Ιωαννίδης Σμυρναῖος στόν προστάτη του Π. Νικολαΐδη στήν 'Οδησσό: «Τό πρόγραμμα τῆς συνισταμένης ἤδη εἰς τούς Παρισίους 'Εμπορικῆς Σχολῆς, ὡσαύτως καί ἄλλας μου περί έμπορείας διατριβάς, καρπούς τῶν μελετῶν μου, προθυμοποιοῦμαι νά κάμω γνωστάς εἰς τούς ὁμογενεῖς, διά νά ἴδωσιν ὅπως φρονοῦσιν οἱ σοφοί Γάλλοι περί του έμπορίου, καί ἴσως οἱ φιλέμποροι 'Οδησσινοί εἰς τήν ἐνδοξον ταύτην ἐποχήν τῶν λαμπρῶν τῶν καί κοινωφελῶν ἔργων φιλοτιμηθῶσι νά συστήσωσιν εἰς τήν πόλιν ταύτην καί σχολεῖον έμπορικόν»⁴².

42. 'Ερμῆς ὁ Λόγιος 9 (1819) 10-27· βλ. καί 'Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τά Ἑλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Εὐρετήρια Β'* «Ερμῆς ὁ Λόγιος» 1811-

Τό πρόβλημα ὁμως τῆς ἐμπορικῆς ἐκπαίδευσης καί τελικά ἡ πληρέστερη ἐπαγγελματική κατάρτιση τῶν ἐμπόρων δέν μπορεῖ νά λυθεῖ παρά στά πλαίσια τῆς πολιτισμικῆς ἀναγέννησης τῆς ἐθνότητος. Σημειώνει ὁ μεταφραστής τῆς «Διδασκαλίας τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστήμης» (1817): «Ἦν μὲν ἄχρι τοῦδε τό ἡμέτερον ἐμπόριον ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον πρακτικῶς, ἢ ὡς εἰπεῖν μηχανικῶς ἐνεργούμενον καί ἄλλως ἀκανόνιστον, ἀπολίτευτον καί ἐστερημένον πάσης ἐπιστημονικῆς θεωρίας. Ὅσοι σπάνιοι πεπαιδευμένοι ἔμποροι Γραικοί ὑπῆρξαν, ἐρρυθμίζοντο κατὰ τάς τάξεις τῶν Ἰταλῶν, τῶν Γάλλων ἢ τῶν Γερμανῶν κ.τ.λ. καθ' ὃ γένος ἔκαστος εἶχε κλίσιν καί σχέσιν πρὸς τὴν αὐτοῦ διάλεκτον· νῦν δέ, ὅτε τό γένος ἀνανῆψαν ὁπωσοῦν, καί τόν παλαιόν λήθαργον τῆς ἀμαθίας ἀποτευναζάμενον, ὀργᾷ πρὸς τὴν ὁδόν τῆς ἀρχαίας δόξης του, διὰ τῆς μαθήσεως παντοδαπῶν ἐπιστημῶν, ἄδικον ἤθελε εἶναι, οἱ πραγματευταί μόνοι νά μείνωσιν ἅμοιροι τῆς συστηματικῆς παιδείας τοῦ ἐπαγγέλματος των καί οἱ νέοι οἱ ἀφοσιούμενοι ἑαυτούς εἰς τό ἐμπόριον νά προσμένωσι, χρόνους πολλούς, ἵνα διδαχθῶσι τὴν πρακτικὴν Ἑμπορικὴν, ὑπηρετοῦντες ἂν τύχη εἰς τινα πεπαιδευμένον καί ἔμπειρον πραγματευτήν καί νά μὴ δύνωνται νά διδαχθῶσι τὴν ἐπιστήμην των, καθ' ὃν χρόνον διδάσκεταιι τις πᾶσαν ἄλλην ἐπιστήμην, καί νά εἰσέλθωσιν εὐθύς εἰς τὴν πρᾶξιν, χωρὶς νά ἔχωσι χρεῖαν νά κατατρίβωσι χρόνους, προβιβαζόμενοι, ὡς ποτέ ἐσυνηθίζετο, ἀπὸ τό μαγειρεῖον βαθμὴν εἰς τό γραφεῖον»⁴³.

1821, Ἀθήνα 1976, σ. 27, λήμμα Ἰωαννίδης Εὐστάθιος, καί διόρθωσε: τ. Γ' σέ τ. Ζ'. – Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη τοῦ προγράμματος τῆς Ἑμπορικῆς Σχολῆς τοῦ Παρισιοῦ καί κυρίως τοῦ δικοῦ του δοκιμίου «Τί εἶναι τό Ἑμπόριον; Τό Ἑμπόριον εἶναι ἄρα γε Ἐπιστήμη; Εἶναι δυνατόν νά στηριχθῶσι καί νά ἐκτεθῶσιν αὐτοῦ αἱ ἀρχαί καί οἱ κανόνες; Δύναται νά διδαχθῇ ὡς καὶ καθέν ἄλλο ἐπιστημονικόν μάθημα;», εἶναι σημαντική καθ' ἑαυτήν ἀλλά καί γιὰ τό περιεχόμενό της, καθὼς θέτει δλα τὰ προβλήματα κοινωνικῆς δικαίωσης, τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορίου καί τῆς ἐμπορικῆς παιδείας.

43. Ὁ Ἰωαννίδης, ὁ.π., σ. 25, περιγράφει μιὰ μαθητεία μέ σκληροῦς ὁρῶν καί ἓναν αὐτοδιδασκισμὸ ἀναποτελεσματικό: «Εἰς τὴν συνήθη τριβὴν τῶν Λογιστηρίων (Comptoirs) ὁ πρωτόπειρος γραμματεὺς σύρεται ἀπὸ ἄσταχυν εἰς ἄσταχυν, τοὺς ὁποίους σταχεολογεῖ ἐν τῷ μέσῳ δυσαρεσκεῖων καί κόπων· περᾷ τό κάλλιστον καί πολυτιμώτερον μέρος τῆς νεότητός του εἰς

Τό κήρυγμα, ότι ή πολιτισμική ανάπτυξη οδηγεί σέ μιά γενικότερη άπελευθέρωση, γίνεται προσπάθεια νά μεταφερθεΐ, μέσα από τούς μηχανισμούς μιās ειδικής εκπαίδευσης, καί στήν έμπορική τάξη. Τό παραδοσιακό σύστημα μαθητείας, τών παραγιών, είναι ό αντίπαλος, γιά τόν ζητούμενο νέο τύπο εμπόρου, καί αποκηρύσσεται. Γέννημα καί συνέπεια ενός αρχαϊκού, μέ άγροτικές καταβολές, παραδοσιακού συστήματος οργάνωσης τής εμπορικής επιχείρησης, οί παραγιοί, μέ τίς έμπειρικές τεχνικές τούς γνώσεις καί τήν παραδοσιακή νοοτροπία, ήταν κύριος μοχλός διαιώνισης αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Τώρα οί ίδιες οί συντεχνίες τών εμπόρων ιδρύουν σχολεΐα, τυπώνουν βιβλία καί προπαγανδίζουν ένα άλλο σύστημα μαθητείας πού ταυτίζεται μέ συγκεκριμένα εκπαιδευτική διαδικασία καί αποσκοπεΐ στόν εκσυγχρονισμό τών πρακτικῶν καί τών συμπεριφορῶν στό έμπορικό ἐπάγγελμα⁴⁴.

Σχετικό είναι καί τό θέμα πού συζητιέται, όλα αὐτά τά χρόνια: ή γλώσσα καί ή εμπορική ορολογία. Ἡ πρακτική πού ακολουθήθηκε στό θέμα αὐτό, ὡς τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, περιγράφεται καί δικαιολογεΐται ἀπό τόν Σπ. Μίλια στό «Ἐπιστολάριό» του (1757): «Περιπλέον εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς πραγματείας δέν πρέπει τινάς νά δυσχεραίνει, ὅταν βλέπη τόν γράφοντα ὁποῦ μεταχειρίζεται λέξεις ἄλλης διαλέκτου καί μάλιστα ἰταλικῆς, ὡσάν ὀρδινεΐαν, μάρκαν, νόταν, καμπιάλε, τζίρο, λέτερας, κομμέρτζιο

τό νά ἐπαίτη σποράδην ἀπό τούς ἀνωτέρους τοῦ συγγραμματοεῖς μαθήματα, οἷτινες περικαλυπτόμενοι ἀπό τό μυστήριον τῆς ὀλιγομαθείας τών, μόλις καταδέχονται ν' ἀποκριθῶσιν εἰς τήν ἀξιόλογόν του φιλοτιμίαν» μετά τὰς δουλικάς καί ἀτελεῖς καί ἀρπακτικές τοῦ γραμματέως ἀσκήσεις, ὅταν ποτε καί αὐτός εἰσέλθῃ εἰς τὰ πράγματα, ἴσως ἤθελεν ἐμπορέσει νά διδαχθῇ μέ ζημίαν του, ἐάν στερημένος πάσης μεθόδου, καί πάντοτε ψηλαφῶν εἰς τὰ βήματά του, δέν κατεδικάζετο νά ὑποφέρει τό σκληρόν τῆς πείρας μάθημα, τό ὁποῖον τόν περιμένει εἰς τό τέλος πάσης ἐπιχειρήσεως».

44. Βλ. τίς παρατηρήσεις, γιά τούς παραγιοὺς, τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπό τό Ἀμστερνταμ*, ἐπιμέλεια Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1976, σ. ιθ'-κ'· καί τίς ἐπισημάνσεις τοῦ Σπύρου Ἀσδραχά, γιά τή σχέση τῶν δυνατοτήτων πρόσληψης βιοτεχνικῶν καί ἐμπορικῶν τεχνικῶν μέ τίς ἀνεπάρκειες τῆς πολιτισμικῆς «περιουσίας» ὅπως παρουσιάζεται στά Ἀμπελάκια: Σπύρος Ι. Ἀσδραχάς, *Ἑλληνική κοινωνία καί οἰκονομία ιη' καί ιθ' αἰῶνες*, Ἀθήνα 1982, σ. 151-152.

καί ἄλλα ὅμοια, διότι ὁ πραγματευτής ἔχει χρέος νά γράφῃ μέ ἐκείνους τούς ὅρους ὅπου εἶναι πλέον κοινοί καί ὅπου καταλαμβάνονται ἀπό ὅλους· ὅταν εἰς ἡμᾶς ἦτον ἡ βασιλεία, ὅλα τὰ ἔθνη ἐζητοῦσαν νά ὁμιλοῦν εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς πραγματείας ὅπου ἦτον διωρισμέναις διά νά φανερώσουν τὰ πράγματα [...]. Παρόμοια «ρεαλιστική» θέση ὑποστηρίζεται καί στήν «Ἐμπορική ὁδηγία» (Τεργέστη 1793): «ὅσοι ἐκ τοῦ ἡμετέρου Γένους πραγματεύονται μέ Ἀλλογενεῖς καταλαμβάνουν ἀπό συνηθειαν εὐκολότερα τήν λέξιν *storno*, *cambiale*, *direzione*, καί τὰ ἐξῆς, παρά τήν ἰσοδύναμον ἑλληνικήν λέξιν: περιτροπήν, κολλυβιστικόν σχεδάριον, διανομή ἢ ἐπιστασία· τό πταίσιμον δέν εἶναι οὔτε τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, οὔτε τῆς τέχνης τῶν πραγματευτῶν. Εἶναι μόνον ἔργον τῆς συνηθείας». Ἡ «Σκριττούρα δόππια» (Βιέννη 1794), κρατᾷ τήν ξένη ὀρολογία ἀλλά στό τέλος τοῦ βιβλίου τυπώνει «Λεξικόν διά τὰς παρά τῆς πραγματείας συνηθισμένας ἑτερογλώσσους λέξεις». Ἡ «Διδασκαλία τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστήμης» (Ίάσι 1817) ὑποστήριξε στό θέμα τῆς ἐμπορικῆς ὀρολογίας τήν κατεύθυνση τοῦ ἐξελληνισμοῦ: «Διευκολυνθεῖς δέ παρά τινων φιλελλήνων ἐμπόρων, οἵτινες ἤδη πρό ὀλίγων χρόνων ἐξελλήνισαν πολλάς τοιαύτας λέξεις καί διά τῆς βοηθείας τῶν ἐνταῦθα πεπαιδευμένων ἀνδρῶν ἐξεγραΐκισα τινάς [...]. Ἐπειδή τῶντι αἰσχύνῃ ἤθελεν εἶναι νά ἔχῃ χρεῖαν ἡ πλουσιωτάτη ἑλληνική διάλεκτος νά δανείζηται λέξεις ἀπό τοιαύτας ἀλλοτρίους διαλέκτους, αἱ ὁποῖαι ἐπλουτίσθησαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς [...]

Αὐτές οἱ συζητήσεις καί οἱ προσπάθειες εἶναι σύγχρονες μέ ἀνάλογες προσπάθειες ἄλλων λογίων, σέ ἄλλους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἡ ἀνερχόμενη συνειδητοποίηση τῆς ἐθνότητος καί ἡ διεκδίκηση ἄμεσης σχέσης τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς γλώσσας μέ τήν ἀρχαία, ὁδηγοῦν στήν ἐπιλογή τοῦ καθαρισμοῦ. Ἐτσι ὁ Ν. Παπαδόπουλος (1815) εἶναι κατηγορηματικός γιά τήν ἀνάγκη καθαρισμοῦ τῆς γλώσσας καί πιστεύει ὅτι ἡ «Ἐμπορική ἐγκυκλοπαιδεῖα» του θά βοηθήσῃ καθιερώνοντας ἐμπορική ὀρολογία στήν ὁποία θά μπορεῖ νά καταφεύγῃ εὐκολα ὁ ἔμπορος. Ἐπειδή ὅμως γνωρίζει ὅτι ἡ ἐμπορική γλώσσα τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἰταλομιγής, τυπώνει, στό τέλος τοῦ Β' τόμου, πίνακα στὸν

όποιο δίνονται οι ιταλικοί τύποι της έμπορικῆς ὕλης, μέ τούς αντίστοιχους έλληνικούς, πού χρησιμοποιεῖ ἡ έγκυκλοπαιδεία του.

* * *

“Όλη αὐτή ἡ προσπάθεια, γιά νά ἀποκτήσουν οἱ Έλληνες έμποροι τά δικά τους έγχειρίδια, ἄγγιξε τήν ὀλοκλήρωσή της, μέ τό κατόρθωμα γιά τήν ἐποχή του, τήν ἡμιτελή «Έμπορικῆ έγκυκλοπαιδεία» τοῦ Ν. Παπαδόπουλου. Ἀπό τά βιβλία αὐτά, πού ἦταν πρακτικά, εργαλεῖα ἢ διδακτικά βοηθήματα, ἀπουσιάζουν ἐντελῶς τά θεωρητικά βιβλία γιά τήν οἰκονομία καί τό ἐμπόριο.

Βέβαια λίγοι Έλληνες λόγιοι καί έμποροι διάβαζαν βιβλία πολιτικῆς οἰκονομίας καί θεωρίας τοῦ ἐμπορίου ἢ ἔμμεσα ἔφταναν σ’ αὐτούς στοιχεῖα οἰκονομικῶν θεωριῶν. Ὁ Ν. Παπαδόπουλος, ἀνάμεσα σέ ἄλλες, ἀναφέρει τίς ἀπόψεις τοῦ Adam Smith. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς διαβάζει καί ἔχει στή βιβλιοθήκη του οἰκονομικά βιβλία (Adam Smith, Malthus, Ricardo, J.-B. Say, Sismondi, Destutt de Tracy), τά συνιστᾷ στούς φίλους του καί εὐχεται νά μεταφραστοῦν ἑλληνικά⁴⁵: ἀλλά ἡ μετάφραση θεωρητικῶν οἰκονομικῶν βιβλίων ἦταν ἕνας ἀναβαθμός στόν ὅποιο δέν μπόρεσε, ὥς τό 1821, νά φτάσει ἡ ὀρμητικῆ ἑλληνικῆ ἐμπορικῆ τάξη.

45. Φίλιππος Ἡλιού, ὁ.π., σ. ξ’-ξα’.